

V. SAVČIUKAS

NAUJOVĖS IR ARCHAINIAI SĄMONĖS ELEMENTAI*

Būdingas dabartinių dvasinių ieškojimų mūsų šalyje bruožas — nacionalinės savimonės, domėjimosi savo praeitimi augimas, padidėjęs susirūpinimas dėl dabarties ir praeities. Griežtos persitvarkymo laiko ribos dramatiškai tikrųjų persitvarkymo kultūrinių ir socialinių pagrindų paieškų įtampą. Kad žinotume, nuo kokio palikimo mums šiandien būtina atsisakyti, būtina žinoti, ko mes negalime išsižadėti iš principo. Tai neišvengiamai suaktualina naujovių ir tradicijų klausimą, naujovių ir archainių sąmonės elementų santykio problemą.

Paprastai naujovės gretinamos su tradicija, kurioje jos įgyja pagrindą bei prasmę. Naujovės — tradicijos išsilaikymo ir egzistavimo būdas. Naujovių ir tradicijos santykio problemą nuodugniai nagrinėjo kultūrologija. To negalima pasakyti apie naujovių ir archainių sąmonės elementų santykio problemą. Čia kyla du klausimai: 1) ar kategorijų pora „naujovės—archainiai sąmonės elementai“ nedubliuoja poros „naujovės—tradicija“? 2) ar išsamesnė sąvokos „archainiai sąmonės elementai“ turinio analizė nepriverčia nukrypti į priešingą kraštutinumą, t. y. padaryti išvadą, kad tų elementų priešstatymas naujovėms absurdiškas?

Naujovių ir archainių sąmonės elementų (archaizmų) santykis — viena amžinųjų problemų. Šios problemos sprendimo istorija neatsiejama nuo žodžio „archaiškas“, „archaiška“ reikšmės evoliucijos. Šiuo metu šis žodis turi bent dvi reikšmes. Viena vertus, šis žodis vartojamas kaip techninis terminas menotyroje ir kituose humanitariniuose moksluose ankstyvajam kokio nors reiškinio istorijos etapui pažymėti. Pvz., VII—VI amžiai iki mūsų eros — tai archainis (ikiklasikinis) senovės graikų meno periodas. Kaip techninis terminas, žodis „archaiškas“ neturi neigiamo įvertinimo prasmės. Kita vertus, archaišku vadinamas pasenęs žodis, gramatinė forma, praeities atgyvena, kurią reikia paneigti bei įveikti.

Anksčiau buvo kitaip. Atskaitos tašku gali būti laikomas senovės graikų žodžio „arche“ pavertimas filosofiniu terminu, suteikiant jam pradžios, kaip būties ir pažinimo principo, prasmę. Viduriniuose amžiuose, kai religinės tradicijos jėga rėmėsi beribiu tikėjimu Šventojo rašto

* Iš rusų kalbos išvertė Z. Norkus.

autoritetu, archaišku ėmė vadinti visą ikirikščioniškąją palikimą, t. y. antiką. Kapitalizmui užgimstant ir įsitvirtinant, naujų vertybių tapsmą (noveatoriškas elgesys, iniciatyvumas, apsukrumas, dalykiškumas ir kt.) ideologiškai apipavidalino feodalinės epochos tradicinių idealų bei vertybių neigimas. „Archaiškas“ pasidarė „pasenusio“, „negatyvaus“, „negyvo“ sinonimu. Būdingas žodžių „archaiška“ ir „archaizmas“ apibrėžimas pateiktas F. Brokhauso ir I. Efrono žodyne: „archaika, archaizmas (iš čia — archaiškas), terminai, vartojami žymėti tokių meno stilių, kuris dar nėra įvaldęs visų tikros meninės išraiškos priemonių ir, skyrium, dar nepasiekė visiškos laisvės žmogiškosios ir apskritai gyvosios natūros vaizdavime“¹.

Dėl to, kad šiuolaikinėje žodžio „archaiškas“ vartosenoje vyrauja negatyvūs reikšmės atspalviai, juo kartais apibūdinami tokie reiškiniai, kurie negali būti vadinami archaiškais. Taip archainiai sąmonės elementai statomi į vieną gretą su iliuzijomis, socialiniais mitais, susvetimėjimo formomis, pakeistinėmis formomis, smulkiaburžuaziniaus sąmonės elementais, kuriuos reikia įveikti socializmo sąlygomis.

Ar galima tą susvetimėjimo ir pakeistinių formų analizės ir įveikimo būdą, kurį atrado K. Marksas, pritaikyti ir archaiškų sąmonės elementų analizei? Vienareikšmiško atsakymo į iškeltą klausimą duoti negalima, nes būtina skirti įveikimą kaip tos ar kitos archainės sąmonės rūšies (pvz., antropomorfizmo) *ištyrimą, išaiškinimą* ir tokio įveikimo ribas bei sąlygas. Pastarųjų apmąstymas verčia padaryti išvadą, kad archainiai sąmonės elementai iš principo negali būti įveikti ir pašalinti jų prigimties išaiškinimu, nes jie patys yra bet kokios minties pagrindas. Pakeistines formas reikia įveikti, o archainius sąmonės elementus būtina kultivuoti. Visiškas archainių sąmonės elementų *demaskavimas* galimas tik grįžimo į gyvūnijos pasaulį pavidalu. Susvetimėjimo formų ir pakeistinių formų įveikimas neįmanomas neatsižvelgiant į dar senovėje susiklosčiusius sąmonės klodus.

Civilizacijos raidos persilaužimo laikotarpiuose, kai prarandamas pamatinių prasminių pasaulėžiūros universalijų vientisumas bei prasmingumas, paaštrėja kultūros pagrindų filosofinės refleksijos poreikis. Mąstytojai, aštriai išgyvenantys buržuazinės formacijos krizinę padėtį ir beperspektyviškumą, radikaliai kritikuodami buržuazines vertybes, buržuazinės kultūros ir mašinų civilizacijos pagrindus, socialinės santvarkos, santykio su pasauliu idealą atranda ikisokratinėje Graikijoje (F. Nyčė), ikirikščioniškoje antikos filosofijoje (M. Heidegeris), „naujame orfizme“ (G. Marselis) ir t. t. Bet tokios kritikos radikalumas neišėjo už klasinių-antagonistinių formacijų ribų. Ji rėmėsi prielaida, kad reikia išsaugoti (pakeitus ir pagerinus) esamas socialinės organizacijos formas. Marksizmo-leninizmo klasikai, žiūrėdami į kapitalistinę formaciją kaip į klasinių-antagonistinių formacijų rūšį, laikė, jog galima įveikti ir iš-

¹ Новый энциклопедический словарь Брокгауза Ф. А. и Эфрона И. А.—Т. 3.—С.—Петербург, Б.г.—Столбец 822.

spręsti buržuazinio gamybos tipo prieštaravimus pereinant prie naujų socialinės organizacijos bei pasaulėžiūros formų, kuriose atgimsta esminiai bruožai, būdingi ikiklasiniams gamybos santykiams bei pažiūroms į gamtą ir žmogaus vietą joje. Į archainį gamybos veiklos ir bendravimo būdą K. Marksas ir F. Engelsas žiūrėjo kaip į precedentą (pavyzdį).

XX a. antrosios pusės karinių, socialinių, ekologinių, mitybos ir kt. problemų globalinis mastas reikalauja permąstyti žmogaus ir gamtos santykiavimo būdus. Gamta nėra pasyvi ir vienakokybiška; jos reakcijos į žmogaus poveikius nėra aprašomos dinaminiais dėsniais, jos atsakymai daug kur nenumatomi, negrįžtami, neprognozuojami. Į žmogaus ir gamtos santykį turi būti žiūrima kaip į dviejų aktyvių pradų santykį, panašų į žmogaus santykį su žmogumi, t. y. kaip į tokią santykį, kuri galima aprašyti naudojant humanitarinių ir socialinių mokslų schemas bei metodologines procedūras. Požiūris į gamtą kaip į gyvą būtybę yra ne kas kita kaip archainių formų atgaivinimas.

Kada išsąmoninamas socialinių struktūrų vystymosi sudėtingumas bei daugiamatiškumas, išryškėja negalimybė pašalinti iš jo stichiškumo elementus, tada darosi nebeįmanoma klasikinė sąmonės skaidrumo sau ir racionalios pasaulio sąrangos koncepcija. Neskaidriajai sąmonės daliai priklauso archainis klodas, kuris yra kartų, tradicijų, epochų komunikacijos sąlyga. Archainiai sąmonės elementai nėra labai artimi gyvuliškiems instinktams, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Priešingai, jie yra pirmoji stichinė savivokos, išsiskyrimo iš gamtos patirtis, pirmasis kultūros darbo rezultatas. Archainiai elementai — sąmonės pagrindas, neįkainojami krisleliai, davę gyvybę kultūrai ir pasitraukę į begalines jos pasąmonės gelmes. Jie užmiršti lygiai tiek, kiek civilizacijos kelias nutolsta nuo kultūros. Kuo gilesnė darosi civilizacijos krizė, tuo neišvengiamesnis senovės kultūros patyrimo atkūrimas, tuo labiau būtinas darbas, kurio kryptis priešinga tai, kuri privedė prie krizės.

Kiekviena visuomenė, kiekviena tauta, kiekviena šeima, kiekvienas žmogus — implicitiškai arba eksplicitiškai, skausmingai — sąmoningai arba bemintiškai — savo veikloje susieja naujoves ir archaizmus. Teisingas, atitinkąs laikotarpį jų susiejimas tampa tramplinu į ateitį, klaidingas — stabdžiu, sustojimu, išnykimu. Ir beatodairiškas naujovių (kartais naujovių dėl pačių naujovių) pomėgis, ir nesutrikdomas negatyvizmas archaizmų atžvilgiu kelia nerimą. Ar ne protingiau šiandien atsigręžti į ištakas, į amžinuosius „arche“, kad pasitrauktume nuo grėsmingos prarajos, prie kurios mus privedė nežabotos naujovių lenktynės, kad sąžiningai įvertintume tai, kas dabar vyksta ir persitvarkytume?